

ŞİİLİĞİN ŞAMPIYONU OLARAK
HÜSREV PERVİZ? EDİNBURGH KRALİYET
MÜZESİNDEKİ ERKEN DÖNEM SAFEVİ
MİNYATÜR TASVİRİNE YAKINDAN BİR BAKIŞ*

ULRIKE EL-KHAMIS
ÇEV. HAYRUNNİSA ÇAKMAKÇI**

Khusrau Parviz as Champion of Shi'ism? A Closer Look at an Early Safavid Miniature Painting in the Royal Museum of Edinburgh

Abstract: In the article which is about an analysis of a miniature from Safavid period in the Royal Museum of Edinburgh, it has been attempted to make comment symbolic statements of the mentioned miniature. With some implications from symbolism of the work of art, it has been used some statements about Safavid power and Shiite belief doctrines. In this context, it has been made evaluations about Shiite Safavid leaders' positions and their tendencies that they thought nothing wrong to reflect in their works of art. Using metaphors with messages, Safavid leaders taking as a model some heroes from pre-Islamic period and especially Khusrau Parviz who is im-

* Bu çeviri, *The Iconography of Islamic Art: Studies in Honour of Robert Hillenbrand* adlı kitabın 12. Bölümünde 2005'te 201-209 sayfaları arasında "Khusrau Parviz as Champion of Shi'ism? A Closer Look at an Early Safavid Miniature Painting in the Royal Museum Of Edinburgh" başlığıyla yayınlanan makale metni esas alınarak yapılmıştır.

** Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı [nisacakmakci@hotmail.com].

portant representative of Zoroastrianism are subjects which necessary to mention.

Key Words: Shahname, miniature, Safavid, Shiism, symbolism.

Özet: Edinburgh Kraliyet Müzesi'ndeki Safevî dönemi minyatürünün analizi ile ilgili makalede, söz konusu minyatürde yer alan sembolik ifadelerin yorumu gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Eserin taşıdığı öne sürülen sembolizmden çıkarımlarda bulunularak Safevî iktidarı ve Şii inanç doktrinleri ile ilgili ifadelere yer verilmiştir. Bu bağlamda Şiiliği benimsemiş olan Safevî liderlerin sahip oldukları konumla ve sanat eserlerine dahi aksettirmekte beis görmedikleri temayülleri ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Mesaj niteliği taşıyan metaforların kullanımında Safevî liderlerin, İslamiyet öncesi dönemin kahramanlarını ve bilhassa Zerdüştlüğün önemli temsilcisi Hüsrev Perviz'i bir model addetmeleri bahsi elzem hususlardandır.

Anahtar Kelimeler: Şehname, minyatür, Safevi, Şiilik, sembolizm.

Yaklaşık bir asırdır İran minyatür resimciliği ile ilgili yapılan çalışmalar büyük oranda teknik ve stilistik problemler, yerel okulların tanınması ve hatta bireysel ehiller üzerinde yoğunlaşmıştır. Bağlamsal bir boşlukta yaratılmış olmalarının söz konusu olmaması bir yana, dönemlerinin bir takım karakteristiklerini yansıtan resimler, tarihi, kültürel ve dini bağlamda nadiren derinlemesine değerlendirilmiştir. Edinburgh Kraliyet Müzesindeki erken dönem Safevî minyatürü üzerine yapılacak olan analiz, böyle bir düşüncenin geçerliliğini gözler önüne sermeye yardımcı olacaktır.

Sorgulanacak olan resim, Firdevsî'nin büyük epik şiiri '*Şehname*'den bir pasajı resmeden bir savaş sahnesi (A.1896.70) (Ek 1-2) olarak 1896'da satın alınmıştır. O süre zarfından beri söz konusu resim birkaç kez basılmış ve kimliği Nizamî'nin '*Hamsé*'si içinde yer alan '*Hüsrev ve Şirin*' şiirinden bir bölüm olan '*Hüsrev Perviz ve Behram Çubin arasındaki savaş*' olarak yeniden değerlendirilmiştir. 1540 dolaylarında meydana getirilmiş olan resmin, orijinalinde, günümüzde British Museum'da yer alan (Or

2265)¹ ve 945/1539-949/1543 yılları arasında Safevî Şahı Tahmasp adına oluşturulmuş zarif bir 'Hamse' el yazmasına ait olduğuna inanılmaktadır.

Sanatçı'nın Nizamî'nin edebi modeli ile görsel uyumu, gerek hikâyesel açıdan ve gerekse atmosfer açısından önemli oranda örtüşmektedir.² Nizamî'de bütün bir bölümün üçte birinden fazlasını kapsayan savaşın detaylı canlandırılışı ile gürültülü savaşın hünerle sergilenen görsel ifadesi ve şiddetli çatışmanın doğrudan yansıtılan izlenimi birbiriyle uyusmaktadır. Ana karakterler de büyük oranda Nizamî'nin onları tarif ettiği şekliyledir: Hüsrev Perviz Mînyatürün sol üst köşesinde kraliyet filinin üzerinde tahtta oturmaktadır. Astroloğu Buzurg Umid önünde durmakta olup havaya kalkık sağ elindeki bir usturlab ile nihai saldırı için uygun zamanı tahmin etmektedir. Hayvanlarının ayaklarında, öldürülen beyaz atıyla saldırının ana hedefi olan Behram Çubin uzanmaktadır.³

Bununla beraber edebi modelden ikonografik sapmalar da söz konusu. Nizamî'nin gece savaşını aydınlatan tuhaf antropomorfik güneş ve Hüsrev Perviz tarafından orijinal kılıç ve topuz yerine kullanılan bir yay ve oktan ibaret silahlar şeklindeki bazı ayrıntılar küçük olmakla beraber bahsi elzem hususlardandır. Mînyatür ile edebi eser arasındaki en bariz ayrılık savaşın tarihsel oluşumuyla ilgilidir. Nizamî'nin hikâyesinde Bizans Hıristiyan güçlerinden yardım alan Behram Çubin ile Sasani (ve

¹ Laurence Binyon, J. V. S. Wilkinson and Basil Gray, *Persian Miniature Painting* (London, 1933), 133,137, no. 166, pi. XCIV A; B. W. Robinson, *Persian Miniature Painting from Collections in the British Isles* (London, 1967), 55-6, no. 40, pl. 20; Robert Hillenbrand, *Imperial Images in Persian Painting* (Edinburgh, 1977), no. 148; Stuart Cary Welch, *A King's Book of Kings: The Shah-Nameh of Shah Tahmasp* (London and New York, 1972), 63-7; Stuart Cary Welch, *Wonders of the Age: Masterpieces of Early Safavid Painting, 1501-1576* (Cambridge, MA, 1979) 134-8, 177, pl. 66. Dr. Andrew Newman, Profesör James Allen ve Profesör Robert Hillenbrand'a bu makaleyi yazmam hususunda yardım ve tavsiyelerinden ötürü minnettarlığımı ifade etmek istiyorum.

² Sahnenin genel planı Timur dönemi örneklerini çağrıştırmaktadır. Cf. Karin Adahl, *A Khamsa of Nizami of 1439* (Uppsala, 1981), 20, 26, pls. 4,27.

³ J. Christoph Bürgel (tr.), *Nizami: Chosrou und Schirin* (Zurich, 1980), 110-14; Henri Massé (tr.), *Nizami - LeRoman de Chosroés et Chirin* (Paris, 1970), 84-7; Peter J. Chelkowski, Priscilla P. Soucek and Richard Ettinghausen, *Mirror of the Invisible World: Tales from the Khamsa of Nizami* (New York, 1975), 32-4.

Zerdüşť) Hüsrev Perviz'in mücadelesi yer almaktadır. Diğer yandan minyatürde ise, Şah Tahmasp tarafından hâdise bir İslamî Safevî oluşumu içerisinde yeniden yorumlatılarak, çağdaş silah ve zırhlar, dokuma ve kostümler: kraliyet filinin altında resmedilen, Şii mezhepli Safevî bağlaşıklarına özgü karakteristik başlık olan tacı takmış iki birey, Buzurg Umid ve genç bir binici gibi inanç ürünü unsurlarla ifade edilmiştir.⁴

Bununla beraber en karmaşık unsur, Hüsrev Perviz'in başı üzerinde yükselen sancak, savaşın en hararetli anında beklenebilecek olanın aksine, güçlü bir askeri sancaktar ya da savaşçı tarafından değil, yaşlı, uzun beyaz sakallı ve pek saldırgan görünümlü olmayan bir adam tarafından taşınmaktadır. Sancak, bir bayrak ve her iki yana çıkıntı yapan ejder başlı alemde oluşmaktadır. Alemde 'Allah, Muhammed, Ali kelimeleri okunmakta ve bayrakta yer alan 'Nasrun min Allah ve fethun karib' şeklindeki Kur'an ayeti'zafer Allah'tan ve fetih yakın' şeklinde tercüme edilmektedir(sure 61:13). Neden Şah Tahmasp gibi Şii İslam bayrağı taşıyan dindar bir Şii Müslüman, İran'ın İslam öncesi ile ilgili bir hâdiseyi tasvir eden bir sahnede yer alsın ve daha da ötesi, Zerdüşť inanç figürü olan bir İslam öncesi liderini simgesel olarak kullansın? Hepsinden öte, hikâye bağlamında minyatürün sağındaki Behram'ın kaçan süvarisi tarafından taşınan Çin etkili süslü bir bayrak mükemmel derecede uygun olabilirdi. Diğer yandan bahsi geçen hâdise yalıtılmış bir durum değildir. Büyük oranda Kur'an'dan ayetler taşıyan Şii bayrakları Tahmasp ve onun öncesinde babası tarafından erken Safevî minyatüründe tekrar tekrar uygulanmıştır.⁵

Bu bayraklar nadiren, *Şahname-i İsmail* gibi Tebriz'de 948/1541-2'de ortaya konan bir eserde olduğu şekliyle, büyük dini bir bayrağın savaşta

⁴ 1540'ta Tahmasp'ın sarayındaki bir Venedik elçisi olan Michele Membré, yalnızca Şah ve onun en yakın arkadaşlarının taç giydiğini bildirmektedir. Başka hiçbir kimsenin böylesi bir başlık takmasına Şahın kendisine sadakat göstergesi olarak vermesinin dışında izin verilmezdi. A. H. Morton (tr.), *Michele Membré: Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)* (London, 1993), xx, 41.

⁵ İsmail ile ilgili olan en erken minyatürdeki Zafer Ayetiyle ilgili alemler için, bkz. Welch, *Wonders of the Age*, 22.

ilk Safevî Şah İsmail'in üzerinde dalgalandığı ve Farsça ayetle desteklenmiş ek bir sancakla gösterildiği bir minyatürde gerçek bir Safevî bağlamda yansıtılır.⁶ Bayrakların pek çoğu İran'ın eski tarihiyle ilgili sahnelerde ve özellikle de Tahmasp'ın görkemli Şehnamesindeki çok sayıda savaş sahnesinde yer almaktadır.⁷ Elbette, bu sahnelerin Safevî versiyonunda, bayraklar çok derin öneme haiz olmaksızın basitçe bir diğer çağdaş gerci temsil edebilmektedir. Bununla beraber, bu minyatürlerin tarihi ve dini bağlamı kadar, onları meydana getiren liderin tutumu da göz önünde bulundurulurken, bu durum ihtimal dışı görülebilir.

İslam sanat tarihçileri kendisini her ne kadar hayat dolu ve seçkin sanat hâmisi olarak betimleseler de, Şah Tahmasp Safevî monarklarının en dindarıydı.⁸ 1514'te, görev bilinci yüksek ve bir gönül dindarlığı insanı olan İran'ın ilk Safevî yöneticisi İsmail'in oğlu olarak dünyaya geldi.⁹ Onun şahsi karizması, kendisinin popüler Şii iddiaları ve onun çoğunluğu Türkmenler ya da Kızılbaşlardan oluşan marjinal halkının İran'ı mesihvari bir mücadele gücüyle ele geçirme istekleriyle birlikte, saklı 8. İmam bir diğer ifadeyle mehdinin inkarnasyonu ya da en azından temsilcisi olduğuna inancıyla kaynaşarak amacına ulaşmıştı.¹⁰ 907/1501'de Teb-

⁶ British Library, Add. 7784, f. 107b, ill. in Hillenbrand, *Imperial Images*, 147, no. r47; British Library'den Dr. M.I. Waley'e bu minyatürdeki yazıtları okumasından ötürü teşekkürlerimi sunuyorum.

⁷ Kur'an 61:13'den yapılan aktarımın tamamı ya da bir kısmı Houghton Şehnamesindeki 14 bayrakta bulunmuş olup, kutsal Şii şahsiyetlerin 12 kez yaptıkları yakarışlardı. Söz konusu bayraklardaki kısmi tezahürler İran tarafında olduğu kadar Turan tarafı için de ifade edilebilir. Martin Bernard Dickson and Stuart Cary Welch, *The Houghton Shahnameh*, 2 vols (Cambridge, MA, and London, 1981), 2:539-42.

⁸ Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890* (Chicago and London, 1984), 188; Dickson and Welch, *The Houghton Shahnameh*, 40.

⁹ İsmail döneminin tarihi özeti için, bkz. H. R. Roemer, 'The Safavid Period', in *The Cambridge History of Iran*, vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods* (Cambridge, 1986), ed. Peter Jackson, 189-350; Roger Savory, *Iran under the Safavids* (Cambridge, 1980), 27-49.

¹⁰ Kendisinin kişisel fikirleri daha ilımlı olmakla beraber, Türkmen takipçilerinin halka ait tüketimi için İsmail'in marjinal iddialarına dair belirtiler bulunmaktadır.. Cf. Arjomand, *The Shadow of God*, no; Kathryn Babayan, 'Sufis, Dervishes and Mullas: The Controversy over Spiritual and Temporal Dominion in Seventeenth-Century Iran', in *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, ed. Charles Melville, Pembroke Papers 4

riz'i başkent yaparak 12'ci Şiiliği devlet dini olarak ilan etti. Bunun yanı sıra İran Şah'ı olarak yeni rolünde İsmail, kendisinin dini ve sözde azizce otoritesini, eski İran'ın Tanrısal Yetki kavramının İslamî bağlamda yeneden yorumlanmış hali olan 'Tanrı'nın Yeryüzündeki Gölgesi' sıfatıyla ihtişam sahibi İran monarkları içinde sonuncusu olarak yasallaşma iddiasıyla bütünleştirme hususunda hırslıydı.¹¹ Böylesi bir şecere ile, takipçilerinin ve tebaasının kendisine sorgusuz itaat etmelerini emretti. Onun için savaşmak ibadet, ona karşı gelmek ise ölümcül bir günahtı.

Tahmasp'ın doğum yılı olan 1514'te Çaldıran'daki yıkıcı yenilgi bile, sıklıkla zannedildiği kadar büyük ölçüde mevcut durumu değiştirmede. İsmail'in yenilmezlik havası şüphe götürmez bir biçimde ortadan kalkıp izzet-i nefsi değiştirilemez derecede yara alırken, onun Şii imanın parçası olarak Mehdi'nin temsilcisi ve takdir-i İlahi İran Şahı oluşuyla ilgili kut-sallığı büyük oranda aynı kaldı. Hatta bazıları İsmail'in 12'ci Şii Ortodoksluğunu güçlendirmek adına gittikçe artan teşebbüslerine rağmen, kendisine Tanrı olarak tapmaya devam etti.¹²

Sonuç olarak, Tahmasp doğduğunda Şah'ın karizması dini ve kültürel fikirlerin karmaşık bir düzenine dayanmaya başlamıştı ve gerek İsmail gerekse Tahmasp'ın Kızılbaş akıl hocaları onun eğitiminin Kızılbaş dini duyarlılıkları kadar Safevî Şiiliği'ne uymasını temin etti.¹³ Tahmasp'ın eğitim müfredatı bilinmemekte ancak Safevî perspektifi üzerine belirli vurgularla dini çalışma şartları altında ve diğer İran prensleri için de geçerli olan devlet başkanlığı, savaş sanatı, bilim ve sanat gibi geleneksel konular eşliğinde bir programın geliştirildiği şüphe götürmez. Babasına verilen kutsal aura ve tahtın varisi olarak kendi pozisyonuyla Tahmasp, her ne kadar ilk yıllarında sürekli hale gelen içteki güç mücadeleleri gün-

(London and New York, 1996), 118; David Morgan, 'Rethinking "Safavid Shi'ism"', in *The Heritage of Sufism*, vol. III: *Late Classical Persianate Sufism (1501-1750): The Safavid and Mughal Period*, ed. L. Lewisohn and David Morgan (Oxford, 1999), 26-7.

¹¹ Arjomand, *Shadow of God*, 7, 95.

¹² Roger M. Savory, 'Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid State', *Der Islam* 53(1976), 239-40; David Morgan, *Medieval Persia, 1040-1797* (London and New York, 1988), 117-18, Roemer 'The Safavid Period', 225, 336; Arjomand, *Shadow of God*, 179.

¹³ Roger M. Savory, 'The Qizilbash, Education and the Arts', *Turcica* 6 (1975), 175.

demde ise de, doğuştan sadakat ve saygının odağı olacaktı. O kendisi derece derece, başlangıçta babasının oluşturduğu modele dayalı, dini statüde olduğu kadar kraliyet makamına yönelik büyük bir özsaygı geliştirmiş olacaktı.

Hakikaten İsmail'in adımlarını yakından takip etmek üzere yetiştirildiğine dair izlenimlere sahip bulunmaktayız. İsmail'in sarayında 930/1524'teki Nevruz kutlamaları esnasında bulunan Portekizli bir tanık, 10 yaşındaki Tahmasp'ı babası kadar yoğun içki tüketirken gördüğünde şok geçirmiş ve sonuçta çocuğun kendi elleriyle aslanları, ayıları ve insanları öldürerek şov yaptığını raporlarında belirtmişti.¹⁴ Kısa bir süre sonra Tahmasp kendini Şah olarak bulduğunda politik anlamda mevcut durum ve karmaşık dini gerçeklikler öncelikle Tahmasp'ın güvenilir hocası Div Sultan Rumlu ve sonrasında bir dizi rakip Kızılbaş lider tarafından belirlendi. Tahmasp nihayet 1533'te yetkiyi ele geçirdiğinde, ateşli bir şekilde babasının 12'ci Şiiliği destekleme hususundaki gayretlerine devam ederek bu öğretilere kişisel olarak ta saygıyla bağlı kaldı. Bununla beraber aynı zamanda bağımsız Kızılbaş takipçileri gibi Ortodoks olmayan dini birtakım fikirleriyle yaşamaya devam etti.¹⁵

İlerleyen yıllarda, İran'da yürüttüğü ihtiraslı kampanyaya rağmen din Tahmasp için merkezdeki yerini korudu. Kendi ifadesine göre, o önemli kararlar almadan önce kendisine tavsiyede bulunan Şii azizlerin hayali görüntüleri eşliğinde, daha yüce bir dünyanın rehberliğinde olduğuna ikna olmuştu.¹⁶ Kendisini Şiiliğin ilk hizmetkârı addederek 'İnsanların En İyisi(Ali)'nin Kutsallığının eşik tozu' ya da '12 İmam inancını yayan' ya da 'sonsuzluğun babası Haydar'ın inançlı Prensi'nin Kutsallığının inançlı kölesi' gibi unvanlar üstlendi.¹⁷ Safevî kronikleri Tahmasp'ın

¹⁴ Morton, *Michele Membré*, xvi.

¹⁵ Roemer 'The Safavid Period', 233, 246, 640, 642; Morton, *Michele Membré*, xvii; Arjomand, *Shadow of God*, 179.

¹⁶ Morton, *Michele Membré*, xvii; Simin Abrahams, *A Historiographical Study and Annotated Translation of Volume 2 of the Afzal al-Tavarikh by Pazlı Khuzani al-Isfahani*, unpublished Ph.D. thesis, Edinburgh University, 1999, 95-6, 98.

¹⁷ Qazi Mir Ahmad Ibrahim Husayni Qummi, *Gulistan-i hunar*, tr. V. Minorsky as *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadi Ahmad, Son of Mir-Munshi (C. A.H. 1015/A.D. 1606)*,

'Çağ'ın Lideri'nin yardımcısı olarak karakterize edilmesini doğrulamakta ve zamanın Ahir Zaman'da Mehdi'nin görünmesi için dünyayı hazır hale getirme misyonunu vurgulamaktadır.¹⁸ Bunun yanı sıra, bu bağlamda Tahmasp kişisel bir kutsallık ta üstlenmişti. Sarayına işaret ederek, meleklerin ikametgâhı olan sarayının cennetteki Nebk ağacının * sığınağı olan göksel tahta benzemesiyle, muhtaçların kıblesi duacıların Kâbe'si olmasıyla övünmektedir.¹⁹

Onun en yakın ve en etkili arkadaşları daima teologlar, Safevî Sûfi hiyerarşisindeki dini liderler kadar memurlar ve makul bir dini şecereye sahip entelektüellerdi.²⁰ Şah'ın kendi ailesi arasında, dindar kız kardeşi Sultanım onun en yakın güvendiğiydi.²¹ Tahmasp'ın varlıklı ve samimi arkadaşlıklar kurduğu sanatçılar arasında bile dindarlıkları, rûhânî liderlikleri ya da dînî âlimlikleriyle bilinen çok sayıda seyyid bulunmaktaydı.²² Tahmasp'ın sarayının ötesinde, popüler dindarlık ifadeleri Şah üzerine odaklanarak atfedilen günlük sorumluluklardı. Şah'ın marjinalikleri bastırma yönündeki tekrarlayan teşebbüslerine rağmen, onun Türkmen tebaası genel ve sosyal ayinlerinin tamamında kendisine bir Tanrı gibi saygı duymaya devam etti ve Şah ile bağlantılı olarak kutsallaştırılan ve

Freer Gallery of Art Occasional Papers 3,2 (Washington DC, 1959), 55.

¹⁸ Arjomand, *Shadow of God*, 182.

* Orjinal metinde 'lote-tree' şeklinde geçen ve Necm Suresi 14. Ayette geçen 'Sidretü'l Münteha' ifadesine atıfta bulunulduğunu düşündüğümüz şekliyle göğün yedinci katında ve bir Hadis-i Şerif'e göre de altıncı katında, Arş'ın sağ tarafında bulunan sidre(ağaç) yani nebk ağacıdır ki müttakilere vaad edilen cennetin nehirleri onun altından çıkmaktadır (sure 47/15). bkz. www.sorularlailamiyet.com. İkametgahıyla ilgili böylesi bir teşbihe başvurduğu iddia edilen Şah Tahmasp'ın kendisinin takva sahibi kullar arasında olduğuna inandığı sonucu çıkarılabilir.(çevirmenin notu)

¹⁹ Morton, *Michele Membré*, 64.

²⁰ Abrahams, *Historiographical Study*, 104, 252; Morton, *Michele Membré*, xx, 19, 29, 74-6, 78-9, 83, 90.

²¹ Morton, *Michele Membré*, 80-1.

²² Qazi Mir Ahmad, *Gulistan-i hunar*, tr. Minorsky, 74-6, 79-81, 88, 91-5, 101-3, 134-5, 138-9, 141-2, 144, 185; David j. Roxburgh, *Prefacing the Image: The Writing of Art History in Sixteenth-Century Iran*, *Studies and Sources in Islamic Art and Architecture* 9 (Leyden, 2001), 1, 34-5/46, 50.

iyileştirici güçleri olduğuna inanılan nesnelere satın almak için uzun ve tehlikeli yolculuklar yaptı.²³

Kişisel ve politik dindarlığın böylesine yoğun olduğu bir çevrede, Tahmasp'ın minyatürlerindeki alemler gibi semboller özel bir mesaj yüklenmiş olmalı. Gerçekte, alemler İran'da uzun bir süre oldukça sembolikti. Onların rehberlik edici araçlar olarak askerî fonksiyonlarıyla ve savaşta canlandırıcı pozisyonlarıyla Şii ritüellerinde uzun süre önemli gereçler oldular. Safevî bağlamında, Şiiğin devlet dini oluşuyla, Şii-İslamî aktarımlar içeren sancaklar tanrısal teşvikli zaferi çağrıştırarak yalnızca dînî seremonilerde kullanılmamış olup, aynı zamanda Safevî güçlerini ve Şah'ın kendisini temsil etmişti.

1540'ta Şah Tahmasp'ın sarayında bulunan Venedik elçisi Michele Membré, Şah gezintiyeye çıktığında önünden giden bayraklarda alem denen, kırmızı çuha ile kaplı mızrakların tepe noktalarındaki bir daire içerisinde yıldızlı bakırdan harflerle 'Ali veli Allah la ilahe illa Allah', 'Ali veli Allah ve Allahu ekber' yazısının bulunduğunu rapor etmektedir. Onlar at sırtında elde taşınmaktadırlar. Dini duaların bereket getirdiğine ve koruyucu etkileri olduğuna inanılırdı.²⁴

Tahmasp'ın kendisi adına, onun bölgesel ileri gelenler ve muhaliflerle arasında geçen resmi iletişimlerin bir kısmında da anlaşılabilceği üzere, sancakların içerdiği sembolizm daha da ileriye götürülmüştür. Her ne zaman Şah'ın ordusunu zikretmek için bir nedeni olsa, o 'göğün yardımına mazhar olmuş orduları'na ya da mecâzi olarak onun 'kraliyete ait zafer timsali bayraklarına' işaret etmektedir.²⁵ Venedik Dükü'ne yazmış olduğu bir yazısında: " yakında, şayet Yegâne Görkemli Tanrı izin verirse, lekesiz İmamların yardımıyla zafer timsali bayrakların ihtişamında, güç ve kudret Türklere yıkım getirecektir" şeklinde ifade de bulunmak-

²³ Arjomand, *Shadow of God*, no.- Morton, *Michele Membré*, xvii-xviii, xxiii, 18, 41-2.

²⁴ Morton, *Michele Membré*, 24, 85; J. W. Allan, "Alam va 'Alamat', *Encyclopaedia Iranica* (Alp Arslan etc., 1985), 1:785-91; A. S. Melikian-Chirvani, 'Banners', *Encyclopaedia Iranica* (London and New York, 1988), 3:712-14. Melikian-Chirvani Şii yazıtlı bu bayrakların hali hazırda bazı Timur dönemi minyatürlerinde de bulunduğunu vurgulamaktadır.

²⁵ Morton, *Michele Membré*, 60-3; Abrahams, *Historiographical Study*, 197-8.

tadır.²⁶ Tahmasp'ın1528 yılındaki Cem Savaşı'ndan evvel naklettiği ve kendisinden yazmasını istediği saray şairi Mirza Kasımî tarafından yazılmış olan bir şiir de aynı zaman da dikkate değer: "ey siz yürekli Rüstevârî adamlar, savaş sebebiyle ıstırap çekmeyin. Sayımız az ve düşman sayısız olabilir ancak Tanrının lütfunun bizimle beraber oluşundan ve düşmanı mağlup etmenin bizim uğraşımız oluşundan ötürü endişe etmeyin. Dehşetli bir ordu, Tanrının inayetine muhatap olmuş kimseyi bozguna uğratmaz. Kadir-i Mutlak Tanrı zafer kaynağıdır; zafer Tanrı'nın ve yakındır".²⁷ Burada Şehname savaş sahneleri ve Edinburgh minyatüründeki Safevi sancaklarının özelliklerinden çok sayıda aktarıma sahibiz.

Tahmasp'ın, kendisini Tanrının mukadder kıldığı, yine Tanrının ve İmamların rehberlik ve hamiliğini üstlendiği sözde göksel ordunun kumandanı olarak gördüğüne, görevinin Mehdi'nin geri dönüşü umuduyla Şii İslam'ın intişarı olduğuna inanması hususunda bir miktar şüphe olabilir. Bu nedenle, yakın düşmanı Özbek Ubeyd Han ile yazışmalarında, Tahmasp askerlerinin ne kadar muzaffer olduğuna, Tanrının lütfunun ve hatasız İmamların yol göstericiliğinde Takdir-i İlâhî ile düşmanı mağlup ettiğine vurgu yapmaktadır.²⁸ Bu imaj aynı zamanda tebaasına da nakledilmişti. Bu yüzden, Mirza Kasımî'nin methiyelerinden biri genç Tahmasp'ı Ahir Zaman ordusunun komutasında olan Mehdi ile karşılaştırmıştır.²⁹

Kuvvetle muhtemeldir ki, şiir kadar minyatür resimciliği böylesi fikirlerin yayılmasına hizmet etmiş olabilir ve Tahmasp'ın uğraş ve misyonunun sembolik işaretçileri olarak resimlerinde alemleri kullanmış olması mümkün görünmektedir. Şayet durum bununla ilintili ise, *Hamse* ve *Şehname*'de yer alan, eski kahramanların taşıdığı dînî sancaklar daha derin bir önem arzedebilir. Söz konusu Edinburgh minyatüründe son büyük Sasani kralı, Zerdüştlüğün yüksek rahibi Hüsrev Perviz, Safevî

²⁶ Morton, *Michele Membré*, 64-5.

²⁷ Abrahams, *Historiographical Study*, 189.

²⁸ *Ibid.*, 207-8.

²⁹ a.g.e., 57.

Şiiliğinin şampiyonu görünümünde tasvir edilmiştir. Görünüşte bir eski İran lider figürünün bir Şii iktidar sahibiyle çelişik kombinasyonu hususunda bir tanımlama İran ve Safevî kraliyetleri bağlamında yeniden araştırılabilir.

İran kraliyet tarihi boyunca, yöneticiler *Şehname'*deki eski kahramanlara, ilham kaynağı olarak ve onların başarılarına öykünme teşebbüsüyle dönüşmüşlerdir. Saray şairleri liderlerin dstandaki olayları anımsatan gayretlerini takdir ederek, liderlerinin karakter özelliklerini efsanevi İran kralları ile kıyaslamışlardır.³⁰ Erken Safevî dönemlerindeki aydınlar farklı değildi. Bu nedenle Kadı Ahmed Şah Tahmasp'tan 'Dört İklim'in Hüsrevi' şeklinde bahsederken onun torunu I. Şah Abbas'tan Zamanın Sahibinin ordusunu yöneten 'Bir Dünya Fatihisi Kısra' olarak söz etmektedir.³¹

Tahmasp kişisel olarak çabalarıyla pek çok açıdan Hüsrev Perviz'e benzetilebilir. O, cesaretle, dayanıklılıkta ve kraliyet seçkinliğinde Firdevsî'nin efsanevi kralına eşitti. O erdem arayışıyla ve Nizamî tarafından yaratılan Hüsrev Pervizi karakterize eden yüksek bir benlik başarısıyla özdeşleştirilebilir.³² Sonuç olarak, Tahmasp kendisini dini ve mistik bir hissiyat içerisinde Hüsrevle özdeşleştirebilir. Popüler kanaatin aksine, bilhassa Şeyh Şihabeddin Yahya Sühreverdi (ö. 587/1191)'nin Zerdüşlüğü de içeren bazı eski hikmet geleneklerinin İslamî sentezini gerekli kılan İşrak Teosofisi gibi, rûhânî Sufizm ve mistik telkin erken Safevî döneminde gelişmeye devam etmişti.³³

Sühreverdi'ye göre, *Şehname'*de ilan edilen Hüsrev Perviz gibi eski İran rahip-kralları, İran'ın adil bir yöneticisi olmak için ön koşul bağlamında, Tanrısal Hikmet ve Işığın yalnızca mirasçıları değil aynı zamanda

³⁰ A. S. Melikian-Chirvani, 'Le livre des rois, miroir du destin', *Studia Iranica* 17 (1988), 7-46; A. S. Melikian-Chirvani, 'Le *Shah-Name*, la gnose soufie et le pouvoir mongol', *Journal Asiatique* 272 (1984), 292-5, 300, 321-2.

³¹ Qazi Mir Ahmad, *Gulistan-i hunar*, tr. Minorsky, 44-5, 181.

³² Chelkowski et al. 1975, *Mirror of the Invisible World*, 4, 46, 47; Bürgel, *Nizami*, 331-64.

³³ Geniş çaplı bir çalışma için, bkz. Mehdi Amin Razavi, *Suhrawardi and the School of Illumination* (Richmond, 1997).

tezahürleriydiler.³⁴ Safevî döneminde Şii öncülerinin bu geleneği sürdürdüğü ve Tahmasp'ın kendisini kesinlikle bu niteliklere katılır telakki ettiği görülmektedir.³⁵ Böylesi gözlemler ışığında, Hüsrev Perviz figürü Tahmasp'ı temsil etme anlamında düşünülebilir.³⁶

Şayet bu şekilde ise, yukarıda bahsi geçen ikincil ikonografik tutum ya da düşünceler açıklanabilir. Hüsrev'in yay ve oku için Membré, resmi görüşme esnasında Tahmasp'ı kılıcıyla ve bir yay, dört ya da beş ok ile tahtta oturur vaziyette nakleder.³⁷Söz konusu bu aletlerin kraliyet simgeleri oldukları, 1528'deki Cem Savaşından sonra, Safevî savaşçılarından birinin Şah tarafından kraliyet yay ve okunu taşıyıcı pozisyonda onurlandırılmasıyla kanıtlanmaktadır.³⁸ Antropomorfik güneş hususunda, *Şehname*'deki kaidelere dayanan erken dönem Safevî kaynakları da yine Cem Savaşına işaret etmektedir: 'Sabahleyin güneş yıldız kalabalığını ortadan kaldırdı ve kainat karanlıktan arındı'. Karanlık geceyi yok eden güneş metaforu, gerçek din ve adaleti temsil eden Safevîlerle Sünni ortodoksluğu temsil eden Özbekler arasında yakında vâkî olacak olan savaş için bir analog olarak algılandı. Bu metaforun kullanılması aynı zamanda Safevî zaferini ön görmektedir.³⁹

Edinburgh minyatüründe ifade edilen mesajların eski bir hikâyenin salt görselleştirilmesinin ötesinde bulunabileceği aşikârdır. Tahmasp'ın kendisi, kendi imajını tasarlayarak, şen bir meclis⁴⁰ bağlamında onu de-

³⁴ a.g.e., 10, 15-16, 21, 84.

³⁵ a.g.e., 121-2.

³⁶ Tahmasp da dahil olmak üzere modern yöneticiler olarak , İran minyatürlerindeki eski kahramanları yorumlama hususunda daha erken tarihli girişimler bulunmaktadır ancak söz konusu girişimler daima detaylı bir muhakemeden yoksundur.. Welch, *A King's Book of Kings*, 67; Dickson and Welch, *The Houghton Shahnameh*, 43, 102; Binyon et al., *Persian Miniature Painting*, in, 114, 133, no. 142, 137 no. 163; Eleanor Sims, 'The Illustrated Manuscripts of Firdausi's *Shahnama* Commissioned by Princes of the House of Timur', *Ars Orientalis* 22 (1992), 54, 56.

³⁷ Morton, *Michele Membré*, 21.

³⁸ Abrahams, *Historiographical Study*, 190.

³⁹ a.g.e., 81.

⁴⁰ Saraydaki böylesi edebi toplantılar Roxburgh'da sınırlanmaktadır, *Prefacing the Image*, 64-72.

ğerlendirebilecek olanlar için, Şah'ın Şiiliğin kutsal propagandacısı ve İran kraliyetinin Tanrı tarafından mukadder kılınmış canlı tezahürü olarak yüce karizmasının doğrulanmasını öne sürdü. Hüsrev Perviz'in öncü olduğu etkinlik sırasıyla çağdaş gerçeklikleri aksettirerek, onun, Herat'ın Safevî valisi ve genç kardeşi Sam Mirza'nın 1535'teki isyanı karşısında imparatorluğunu muhafaza etme mücadelesini yansıtabilir. Bu şekilde olması durumunda, yaşlı sancaktar onun uzun dönem veziri olan Kadı-yı Cihan ya da Membre tarafından beyaz bir sakalla⁴¹ tarif edilen kraliyet koruması emektar Kızılbaş kumandanını temsil edebilir ve taç takan genç onun sadık genç kardeşi Behram Mirza olabilir.

Bu çalışma Edinburgh resmi gibi Safevî minyatürlerinin yalnızca tasvir edici niteliğe sahip olmayıp aynı zamanda imparatorluk propagandası da dâhil muasır ilgi içeren mesajlar taşıyabileceğini öne sürmektedir. Bu, sırasıyla bu minyatürlerin yaratıcılarını, Welch'in öne sürdüğü üzere, bir saraya keyif ve ihtişam katmaları hasebiyle yalnızca bir hizmete memur kılınan halis sanatçılar olmanın ötesinde, Şah'ın inançlarını aksettirme vazifesi gören sanatsal propagandacılar yapmaktadır.⁴²

Kaynakça

- Adahl, Karin, *A Khamsa of Nizami of 1439*, Uppsala, 1981.
- Abrahams, Simin, *A Historiographical Study and Annotated Translation of Volume 2 of the Afzal al-Tavarikh by Pazli Khuzani al-Isfahani*, (Yayımlanmamış doktora tezi) Edinburgh University, 1999.
- Allan, J. W., "Alam va 'Alamat', *Encyclopaedia Iranica*, 1985.
- Arjomand, Said Amir, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Older and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, Chicago and London, 1984.
- Babayan, Kathryn, 'Sufis, Dervishes and Mullas: The Controversy over Spiritual and Temporal Dominion in Seventeenth-Century Iran', in *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, London and New York, 1996.

⁴¹ Morton, Michele Membre, 21.

⁴² Stuart Cary Welch, *Persian Painting: The Royal Safavid Manuscripts of the 16th Century* (New York, 1976), 15.

- Bürgel, J. Christoph, *Nizami: Chosrou und Schirin*, Zurich, 1980.
- Binyon, Laurence, WILKINSON, J. V. S., GRAY, Basil, *Persian Miniature Painting*, London, 1933.
- Chelkowski, Peter J., SOUCEK, Priscilla P., ETTINGHAUSEN, Richard, *Mirror of the Invisible World: Tales from the Khamseh of Nizami*, New York, 1975.
- Dickson, Martin Bernard, WELCH, Stuart Cary, *The Houghton Shahnameh*, Cambridge, MA, London, 1981.
- Hillenbrand, Robert, *Imperial Images in Persian Painting*, Edinburgh, 1977.
- Masse, Henri, *Nizami - Le Roman de Chosroés et Chirin*, Paris, 1970.
- Melikian-Chirvani, A.S., 'Banners', *Encyclopaedia Iranica*, London and New York, 1988.
- Melikian-Chirvani, A.S., 'Le livre des rois, miroir du destin', *Studia Iranica* 17, 1988.
- Melikian-Chirvani, A.S., 'Le Shah-Name, la gnose soufie et le pouvoir mongol', *Journal Asiatique* 272, 1984.
- Minorsky, V., *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadi Ahmad, Son of Mir-Munshi*, Freer Gallery of Art, Washington DC, 1959.
- Morgan, David, 'Rethinking "Safavid Shi'ism"', in *The Heritage of Sufism, c. III: Late Classical Persianate Sufism (1501-1750): The Safavid and Mughal Period*, Oxford, 1999.
- Morgan, David, *Medieval Persia, 1040-1797*, London and New York, 1988.
- Morton, A.H., *Michele Membré: Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, London, 1993.
- Razavi, Mehdi Amin, *Suhravardi and the School of Illumination*, Richmond, 1997.
- Robinson, B. W., *Persian Miniature Painting from Collections in the British Isles*, London, 1967.
- Roemer, H. R., 'The Safavid Period', *The Cambridge History of Iran*, c. 6, *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge, 1986
- Roxburgh, David J., *Prefacing the Image: The Writing of Art History in Sixteenth-Century Iran*, Studies and Sources in Islamic Art and Architecture 9, Leyden, 2001.
- Savory, Roger, *Iran under the Safavids*, Cambridge, 1980.
- Savory, Roger, 'Some Reflections on Totalitarian Tendencies in the Safavid State', *Der Islam* 53, 1976.
- Savory, Roger, 'The Qizilbash, Education and the Arts', *Turcica* 6, 1975.
- Sims, Eleanor, 'The Illustrated Manuscripts of Firdausi's *Shahnama* Commissioned

by Princes of the House of Timur', *Ars Orientalis* 22, 1992.

Welch, Stuart Cary, *A King's Book of Kings: The Shah-Nameh of Shah Tahmasp*, London and New York, 1972.

Welch, Stuart Cary, *Wonders of the Age: Masterpieces of Early Safavid Painting, 1501-1576*, Cambridge, MA, 1979.

Welch, Stuart Cary, *Persian Painting: The Royal Safavid Manuscripts of the 16th Century*, New York, 1976.

Ek 1.. Hüsrev Perviz ile Behram Çubin arasındaki savaş. Şah Tahmasp için hazırlanmış Hamse yazmasından bir varak, İran, yaklaşık 1540.

Ek 2.. Hüsrev Perviz ile Behram Çubin arasındaki savaş. Ek 1'den detay.

Ek 3. Rüstem ve Beyaz Şeytan, Şehname yaklaşık 1854-64.

Ek 4. Rüstem, Atı Raksh ve Aslan, Şehname, yaklaşık 1820

Ek 5. Muhammed ve Ali Kabe'deki Putları yıkıyor, Mir Khavand, Raudat al-Safa, Şiraz, yaklaşık 1585-95, The Islamic Museum in Berlin I. 44/68